

Vreeswijk

Deel 2: grepen uit de geschiedenis vanaf 1600

Bart Jan Damstra

Dit tweede gedeelte over de wijk Vreeswijk maakt deel uit van het twaalfde deel in de reeks over Nieuwegeinse wijken. Vreeswijk wordt in het westen begrensd door de zone Handelskade/Merwedekanaal, in het noorden door de zone Wiersdijk en Kerkweg, in het oosten door het Lekkanaal en in het zuiden door de rivier de Lek. Voor het historische kader zullen ook uitstapjes buiten de huidige wijkgrens worden gemaakt. In de editie oktober 2018 van Cronyck de Gein verscheen het eerste deel.

Afb.1: Gezicht op Vreeswijk aan de Lek, 1744

Bestuur

Vreeswijk, meer specifiek: het sluizencomplex aan de Lek, is altijd van groot belang geweest voor de stad Utrecht, zowel voor de watervoorziening als voor het handelsverkeer. De stad Utrecht verkrijgt in 1582 de hoge heerlijkheid Vreeswijk uit handen van de Staten van Utrecht. In 1677 wordt zelfs tot aankoop overgegaan van de heerlijke rechten. De vroedschap (enigszins vergelijkbaar met de huidige gemeenteraad) van de stad Utrecht be-

noemd drossaard (als 'officier van justitie'), kastelein, sluiswachter, schout, secretaris, burgemeesters, schepenen, kerkmeesters en de leden van de schippersgilden en voorziet hen van nauwgezette instructies. De drost zetelt in het 'Drostehuis', ter hoogte van Oudesluis 12-14. De hof grenst aan het 'Volmolensegat', die in de 18e en 19e eeuw ook wel 'Kasteleinsgracht' wordt genoemd. In de dorpskerk bevindt zich een beschilderd houten plattgrond van de kerk uit

Afb.2: Dorpsstraat en café De Dom. Het 'Utrechtsch Eind'. Gezien naar het noorden. Rond 1910

1742 met daarop een wapentje bestaande uit vijf dwarsbalken in de kleuren wit-rood-groen-rood-wit. Op enkele oude kaarten is dit wapen ook te zien. Het is zeer waarschijnlijk het gerechtswapen van Vreeswijk, een voorganger van het bekende gemeentewapen van Vreeswijk uit 1816, bestaande uit blauwe en gouden dwarsbalken.

Scheepvaart

Vreeswijk is gelegen aan een knooppunt van waterwegen en is een schakel in de handel en scheepvaart op Duitsland. De beroepsbevolking is dan ook voor een groot deel gerelateerd aan de scheepvaart: schippers, scheepsmakers, mastenmakers, zeilmakers, houtvlotter, houthandelaren, trekkers of jagers en herbergiers en later ook zandschippers en parlevinkers. Er is sprake van houthandel. Het hout is afkomstig van Duitse plaatsen lang de Rijn en wordt met grote vloten aangevoerd. Er zijn diverse 'houtplaatsen' en rond 1850 is sprake van 'de oude houtplaats' aan de oostzijde van de Vaartse Rijn, tussen De Helling en 'het stroompje (van Van Loon)'. In 1660 wordt door de stad Utrecht de houthandel verboden in Vreeswijk in een poging deze handel naar de stad toe te trekken. In 1588 wordt het Pinnemakersgilde opgericht (ook wel roei- of caeghschuitenveer). Het dankt haar naam aan de activiteiten die de leden ontplooiden als er geen klandizie was, namelijk het vervaardigen van houten pinnen voor diverse doeleinden. Ter plaatse van de huidige De Kade bevindt zich de Pinnemakershaven (al aangelegd in 1458). In 1717 is al sprake van 'het pinnemaeckershuysje'. De leden van het Rijnschuitengilde verzorgen het personenvervoer tussen Utrecht en Vreeswijk en er wordt op geregelde tijden afgevoerd vanuit Vreeswijk en Utrecht. De plek ten

westen van de Vaartse Rijn nabij Kippenbrug en Tramstraat staat tot in de 20e eeuw bekend als 'het Utrechtse veer' en dit noordelijke deel van het dorp als 'Utrechtsch Eind'. Het goederenvervoer op hetzelfde traject wordt om beurten na loting verzorgd door de leden van het schietschuitenschippersgilde. De bewoners en bezoekers van het dorp konden terecht bij diverse herbergen. Vanaf de 17e eeuw waren dit onder meer 'Gorkum', 'Schipershuis' (daarvoor 'Koning der Moren'), 'De Dom(toren)', 'de Meermin' en 'De Witte Zwaan'. Het dorp telt rond 1760 ongeveer 500 inwoners.

Afb.3: Scheepswerf Buitenweg, begin jaren '50. Aan de overzijde van de Vaartse Rijn de zandtrechters van Van der Vlerk-Zwitink

Vestiging van diverse scheepstimmerwerven aan De Helling zijn al bekend vanaf begin 17e eeuw. Dit werfsterrein is vanouds erfpachtgrond dat tot het Huis de Wiers behoorde. In de 17e en 18e eeuw is een scheepsmaker de Clerq bekend, in de 18e eeuw Cornelis van Someren en al in 1806 Coenraad van Dijk (deze laatste verhuurt ook diverse schepen). In 1856 vestigt scheepswerf Buitenweg zich aan de Helling. Vanwege de groei van de activiteiten verhuist het bedrijf in 1900 naar een terrein aan het 'Oude Gat', iets ten noorden van het dorp op het terrein van de voormalige scheepssloperij Pallada. In 2002 wordt het bedrijf opgeheven en wordt hier de Museumwerf gevestigd (zie voor scheepswerf Van Zutphen 'De Wiers en Het Klooster' in Croncyk de Gein 2017).

In 1806 blijken de volgende beroepen voor te komen: herbergier, kolfbaanhouder, winkelier, zeilmaker en zeilmakersknecht, scheepsmaker en scheepstimmerknecht, schippersknecht en zakkedragers. Het dorp telt dan ongeveer 750 inwoners. In 1840 staan de beroepen zandschipper, pinnemaker, mastenmaker, loots en bakenmeester geregistreerd. Vanaf 1800 komt het beroep zandschipper voor in de bronnen. Vanaf die tijd worden op diverse plekken zand en grind gelost door de schippers. Zo is er de zand en grindhandel van Van Loon bij de Helling en heet de kade ter hoogte van de Barbarakerk en de Oranjebrug nog altijd 'de loswal'. De strook land ten oosten van de Spuisluis beneden de Lekdijk stond bekend als het 'Havenlandje', naar het 'haventje' waar zandscheepjes lagen afgemeerd die zojuist hun lading hadden gelost en daarna weer direct 'naar

buiten' voeren zodat ze niet de volgende ochtend hoefden te schutten. De zandscheepjes waren van hout en vanaf begin 1900 van ijzer en zijn zo'n 15 meter lang en tot 3 meter breed. Het beugelen is zwaar handwerk. Met een beugel aan een lange stok (als visnet) wordt het zand van de bodem geschept. Later wordt het beugelmechanisme bevestigd aan de giek. En weer later gebruikt men ook grijpers. In 1916 wordt de 'zelflosser' uitgevonden, een losmechanisme om de lading te kunnen lossen. Vreeswijk beschikt op dat moment over de grootste beugelvloot van Nederland. Het beeld de Beugelaar aan de Oude Sluis werd in 1975 als aandenken aan het verleden geschonken door zand- en grindhandel Van Loon. Rond 1900 telt Vreeswijk 1850 inwoners en rond 1920 bijna 3200.

Kenmerkende gebouwen

Naast de sluisen en de scheepswerven zijn en waren er ook andere gezichtsbepalende gebouwen. Aan de Molenstraat stond sinds 1666 de korenmolen. Deze werd rond 1900 voorzien van een stoommachine en later ontdaan van de wieken en wordt rond 1970 gesloopt. Aan de Molenstraat vinden we ook de Dorpskerk terug uit 1683. Aan de Verlengde Dorpsstraat (18e eeuw: 'Vianens eynde') staat de voormalige mastenmakerij, met kenmerkende geknikte gevel om de scheepsmasten makkelijk naar binnen te kunnen rijden. Het raadhuis op het Raadhuisplein bestond uit een 17e eeuwse kern met latere toevoegingen en een kelder en was tot 1971 in gebruik. Het is in 1985 gesloopt en herbouwd. In de naastgelegen balkenloodsen werden de balken opge-

Afb.4: zandscheepjes in de Oude Sluis, rond 1900

Afb.5: Zicht op de Molen, De Kade en Dorpskerk, gezien naar het oosten. Rond 1900

Afb.6: Gezien naar het zuiden: Van Loon, 'het oude gat', Prins Hendriklaan, Van Eck, De Punt, Merwedekanaal en Handelskade. Rond 1980

slagen die bij hoog water werden gebruikt om de sluisdeuren te ontlasten voor de hoge waterdruk. Aan de oostzijde van de benedenkolk van de Oude Sluis bevindt zich ook een balkenloods met kenmerkende boogpoort.

Ter plaatse van de Sint Jan (het voormalige katholieke parochiehuus uit de jaren '30 in de stijl van Dudok) stond de uit 1767 daterende Franse Kostschool. Deze wordt aangekocht door de katholieke gemeenschap en in 1806 vervangen door nieuwbouw. In 1910 verrijst de huidige Barbarakerk aan Koninginnenlaan op de plaats van de villa 'Schoonzicht'. Het is gebruikelijk dat het koor van de kerk op het oosten wordt gericht, echter door de vorm van het beschikbare perceel kreeg deze kruiskerk een opvallende noord-zuid oriëntatie. Ten zuiden hiervan bevinden zich De Tolgaarder op de plaats van de voormalige tol (met het ijzeren toegangshek van Huis de Wiers) en direct daaraan grenzend het voormalige postkantoor. Halverwege de Dorpsstraat bevindt zich verscholen achter de overige bebouwing de eind 19^e eeuwse voormalige Gereformeerde kerk, nu in gebruik als atelier. De scholen aan de Molenstraat en Schoolstraat zijn verdwenen. De woning van de hoofdmeester staat nog op de hoek Dorpsstraat-Molenstraat. Op de andere hoek bevindt zich het 'Schippershuis', onder meer gebruikt door Van Loon. De brug die sinds de jaren '70 bekend staat als 'Kippenbrug' heet oorspronkelijk 'de kleine brug'. De verbinding tussen Molenstraat en Lekstraat heet van oudsher 'de grote brug'. Het Prins Hendrik Internaat voor schipperskinderen aan de Prins Hendriklaan is in 1915 geopend. Nadat het schippersinternaat een nieuw onderkomen kreeg nabij de Beatrixsluis werd het gebouw omgebouwd tot appartementencomplex. Vreeswijkers zullen zich

nog herinneren dat de schipperskinderen door de dorpskinderen werden aangeduid als 'kippen' en de schippersschool als de 'kippekast'. De schipperskinderen noemden de dorpskinderen op hun beurt 'dorpskickers'. Voor het daartegenover in De Wiers gelegen Huis de Wiers verwijst ik naar 'De Wiers en Het Klooster', in Cronyck de Geyn 2017.

Waterstaatkundige werken

De waterstaatkundige werken hebben Vreeswijk gemaakt en gevormd. De Oude Sluis werd sinds de bouw in 1373 diverse malen vernieuwd en verbeterd. Begin 19^e eeuw is de sluis in zeer slechte staat: metselwerk brokkelt af en door de waterdruk van buiten breekt de sluisvloer. De sluis wordt afgedamd en er worden nieuwe sluiswerken ontworpen door ingenieur Jan Blanken. Deze sluizen en sluiskolken uit 1824 liggen min of meer op dezelfde plaats als zijn voorgangers. Om de scheepvaart door te laten gaan wordt in 1817 een (rijks)hulpschutsluis aangelegd. Hiervoor wordt de bestaande 17^e eeuwse watergang het 'Volmolensgat' tussen Lekdijk en De Helling verbreed. Deze sluis is ook een belangrijke waterinlaat voor de Nieuw Hollandse Waterlinie. Beide sluizen worden uitgerust met zogenaamde waaiersluizen. De sluizen blijven van strategische belang. In 1786 werd al een schans aangelegd aan de Lekdijk, ter hoogte van het huidige fort Vreeswijk dat in de periode 1852-1855 werd aangelegd. In 1862 wordt de kade van de Lekdijk tussen beide sluizen versterkt met een basaltmuur en krijgt De Kade haar huidige vorm. De naam Het Laantje voor het voetpad over de dijk is opvallend, voor zover bekend hebben hier nooit bomen gestaan. Aan de Lekdijk, direct ten oosten van de Spuisluis stond van 1874 tot de sloop in 1956 de zogenaamde 'Peperbus'. Dit gebouw bevatte een peilschaal. Op borden werd de

waterstand in de Lek aangegeven. Aan De Kade verrees een dijkmagazijn van het hoogheemraadschap.

Nieuwe sluizen

Alle verbeteringen ten spijt blijken de waterwegen en sluizen vanaf 1850 niet meer te voldoen. De smalle en bochtige waterwegen blijken steeds minder geschikt voor de groter wordende schepen. Besloten wordt om bestaande waterwegen te verbreden en op enkele plekken nieuwe werken aan te leggen. Zo wordt besloten om ten westen van de Oude Sluis een nieuw kanaalvak voor het Merwedekanaal en nieuwe schutsluizen aan te leggen. De Oude Sluis staat tot die tijd ook wel bekend als Groote Sluis en na de aanleg van de Koninginnensluis als de Kleine of Gemeentesluis. De voorbereidingen en werkzaamheden beginnen rond 1880 en na de nodige tegenslagen bij de aanleg worden sluis en kanaal in 1892 geopend door koningin Wilhelmina en regentes Emma. Dit is in meerdere opzichten een grote verandering voor Vreeswijk. De oude straatweg naar Utrecht (Rijndijk) wordt onderbroken. En er ontstaat een tweede dorpskern aan de Handelskade. De Oude Sluis blijft gewoon in gebruik, grotendeels voor de lokale scheepvaart. In 1887 wordt de Koninginnenlaan geopend als verbinding tussen beide kernen. Rond 1915 blijkt de Handelskade al te zijn volgebouwd en worden de eerste zijstraten aangelegd. Het zijn in eerste instantie veelal winkeliers en andere middenstanders van buiten Vreeswijk die zich hier vestigen. Bijvoorbeeld zeilmaker Koekman uit Middelburg, maar ook de kruidenier de 'Groninger Winkel' en de 'Zevenbergsche Broodbakkerij' aan de Koninginnenlaan herinnerden hieraan. Het doorgaande verkeer over de weg neemt af als in 1936 de Lekbrug in gebruik wordt genomen, als vervanger van de schipbrug die vanaf 1844 in gebruik was.

Afb.7: Luchtfoto van het dorp aan de Lek, gezien naar het oosten, jaren '20. Op de voorgrond de Koninginnensluis met Emmabrug (de 'hoge brug'). Op de achtergrond fort Vreeswijk en rechts daarvan de Peperbus bij de Rijkshulpschutsluis. Links is nog net de Barbarakerk zichtbaar. De Beatrixsluis en de voorhaven worden zo'n 10 jaar later aangelegd

Al snel blijkt opnieuw dat de scheepvaart is toegenomen en schepen groter zijn geworden en dat de waterwegen en sluisen niet meer voldoen. Wachten om geschutz te worden duurt soms dagen; intussen doet men de inkopen in het dorp. De bloeiperiode voor de middenstand die voor zeker 75% op de scheepvaart is gericht eindigt min of meer in 1938 als de Beatrixsluis en het Lekkanaal in gebruik worden genomen. De nieuwe sluis ligt ver bij de dorpskern vandaan en er zijn nauwelijks wachttijden. Meerdere middenstanders weten stand te houden en zich aan te passen en bedienen de scheepvaart en de boeren in de omtrek op de bakfiets. Het aantal inwoners neemt tussen 1935 en 1940 af met 400 tot ongeveer 3000.

Na de tweede wereldoorlog

Halverwege de 19e eeuw werden vanwege de snelle bevolkingsgroei vele woningen en kamers gebouwd aan zijstraten en stegen. Deze woningen waren na 100 jaar 'op'. In de jaren '60 vonden dan ook grootscheepse saneringen plaats waarbij veel van deze woningen werden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Hierbij verdween onder meer de bebouwing van 'de schans' (het buurtje achter het Frederiksoord), De Kade, Het Zand (nu Irenestraat), de Modder (nu Tramstraat), Wilhelminastraat, De Hol (nu Margrietstraat tussen Tramstraat en Molenstraat), de Schoolstraat en rond de dorpskerk.

In 1965 wordt de omgeving Oude Sluis aangewezen als Beschermd Dorpsgezicht.

Rond 1960 worden de eerste nieuwbouwplannen en bestemmingsplannen voor buiten de dorpskern vastgesteld. Er komen plannen voor woningen in Zandveld en tussen Wierselaan en Vaartse Rijn en verdere industrialisering voor het zuidelijke deel van De Wiers. Dit gebied wordt in 1957 beter ontsloten met de ingebruikname van de Oranjebrug. Deze ontwikkelingen vinden allen plaats onder de gemeente Vreeswijk. Hierbij is ruimte voor allerlei initiatieven, zowel particulier (koop) als vanuit de woningbouwverenigingen. Vreeswijk-Oost komt tot stand. Verdere plannen op gebied van ruimtelijke ordening en nieuwbouw worden vanaf de jaren '60 samen met Jutphaas ontwikkeld als opmaat naar de nieuwe gemeente Nieuwegein die in 1971 een feit is. In 1975 wordt de Wiersebrug in gebruik genomen. De Stichting Beschermd Dorpsgezicht heeft als taak het beschermd dorpsgezicht in stand te houden en te verfriaaien. Ook wordt ingezet op realisatie van passende bebouwing van de gesaneerde gebieden (restauratie of nieuwbouw), zoals de bebouwing aan de Molenstraat-De Kade, hoek Dorpsstraat-Molenstraat, Frederiksoord en Wierselaan. In 1975 wordt het plan opgevat om met bomenplant de oude luister te herstellen. Begin jaren '80 worden de restauratiewerkzaamheden aan de Oude Sluis afgerond, de sluis is dan nog eigendom van de stad Utrecht. De sluis wordt afgedamd door een inlaatwerk met schuiven en de keermuren worden vernieuwd en de houten vloer wordt vervangen door een onderwaterbetonvloer.

Vanaf eind jaren '90 is het industriële gebied rond de Punt en tussen Wierselaan en Oude Gat getransformeerd tot de woonwijk Nieuw-Vreeswijk.

Tot slot

Ondanks de nodige veranderingen is Vreeswijk een aantrekkelijk gebied (gebleven) voor bewoners en bezoekers. Het ademt een eeuwenoude historie. De term 'grepen' in de titel is niet zomaar; er is namelijk zoveel meer te vertellen en te laten zien. Aansluitend verwijs ik graag naar eerdere delen in deze reeks van artikelen waarin enkele onderwerpen meer uitgebreid aan de orde kwamen ('Zandveld, Hoogzandveld en Lekboulevard', 'De Wiers en Het Klooster', 'Prinses-Beatrixsluis' en 'de Nieuwe Hollandse Waterlinie in Het Klooster'). Hopelijk is dit een aanzet om (verder) op ontdekking te gaan en met andere ogen te kijken naar de omgeving.

Bronnen

'Vreeswijk aan de Lek'. F. van Zutphen, 1964 | 'Vreeswijk Voorheen'. J.G.M. Boon, 1972 | 'NieuwegeinNieuws', 1975-1981 | 'Nieuwegein. Geschiedenis en architectuur'. A.M. Fafiani e.a., 2002 | 'Nieuwegein in 1832. Grondgebruik en eigendom', 2003 | 'Utrechtse Parentelen voor 1650' Deel. C. van Schaik, 2010 | eerdere delen in deze reeks van artikelen en daar aangehaalde bronnen | HUA toegang 49 dorpsgerechten, inv.2126

Cultuurhistorische elementen in Vreeswijk (afb. HKN 2018)

bijlage bij artikel "Vreeswijk – grepen uit de geschiedenis" in Cronyck de Geyn okt-2018 en jan-2019

Afbeelding: luchtfoto van de dorpskern, gezien naar het noorden. Defensie, jaren 20

In de loop van de tijd hebben de nodige (soms ingrijpende) wijzigingen plaatsgevonden die het dorpsbeeld bepalen en bepaalden. De water- en wegenstructuren en bebouwing zijn grotendeels nog aanwezig en/of vaak nog goed herkenbaar. De cijfers op de bovenstaande luchtfoto verwijzen naar locaties, elementen of gebouwen die nog bestaan of inmiddels verdwenen zijn. Een deel hiervan is beschreven in een van beide delen van het artikel. Dit overzicht is zeker niet volledig maar is een 'greep' uit de vermeldenswaardige elementen.

Nog bestaande elementen [zwarte cijfers]:

1. 'De Tol' (gebied; het tolhuis zelf is verdwenen); 2. De Punt; 3. Schippersinternaat a/d PHL; 4. de Loswal en Barbarakerk (ter plaatse van de voorm. villa 'Schoonzicht'); 5. helling scheepswerf Buitenweg; 6. de Helling; 7. 'De Hoge bomen', Emmabrug/'hoge brug' en balkenloods; 8. Noorderkerk/gereformeerde kerk; 9. Kippenbrug/de kleine brug; 10. de Ossekop; 11. balkenloods Oude Sluis; 12. begraafplaats a/d Gildenborglaan (locatie kerk tot 1585); 13. Dorpskerk; 14. dijkmagazijn Hoogheemraadschap; 15. de grote brug, raadhuis en Raadhuisplein; 16. balkenloods Lekdijk

Verdwenen elementen [witte cijfers]:

1. Huis de Wiers (later locatie scheepswerf Van Zutphen); 2. De Oude Wiers en 'Het Fortje'; 3. 'de oude houtplaats' en 'het stroompje' (van Van Loon); 4. 'de Krom' (bocht Wierselaan bij het fort); 5. Drosthuis; 6. Schoolstraat; 7. 'De Dom(toren)' en 'Gorkum'; 8. 'Utrechtsch Eind'; 9. Barakken (aan de 'Soldatenhogt'); 10. korenmolen; 11. De Hol; 12. 'Schippershuis' (daarvoor 'Koning der Moren'); 13. Pinnemakershaven; 14. Voorm. Katholieke kerk; 15. 'Vianens eynde'; 16. de 'Peperbus'; 17. Havenlandje; 18. Stoomsteenfabriek 'De Lek'